

Igei vonzatstruktúrák a magyarban*

Amikor az igevonzatokat vizsgáljuk, voltaképpen az ige bővítménykörében ható grammatikai törvényszerűségeket, kötelező és tiltó szabályokat, illetőleg ezek érvényességi körét, a szükségszerű és az esetleges határát vizsgáljuk, s ezzel — ezt aligha kell bizonyítani — a lényegét érintjük annak a kérdésnek, hogyan szerkesszük meg egy adott nyelvnek egy helyes mondatát.

Hogy valamely ige milyen bővítményeket köt magához törvényszerűen ismétlődő jelleggel, s hogy ezek közül melyiknek a használata kötelező s melyiké tetszőleges, annak legmélyebb okát kereshetjük a tárgyi valóság körülményeiben, a gondolkodás sajátosságaiban, a nyelv jelentésviszonyaiban, a nyelv történetében. De az eredmény: az ige mai használata közvetlenül mint s t r u k t u r á l i s j e l e n s é g áll előttünk, amelyet már a létrehozó okoktól függetlenül vált autonóm törvények is szabályoznak.

Vannak igék, amelyeknek bővítési lehetőségei mindenféle beszédhelyzetben, minden szöveggörnyezetben ugyanazok. Az *abbamarad* ige például (alanyán kívül) soha nem köt magához semmiféle bővítményt, tárgya nem lehet, esetleges határozói (pl. *tegnap*, *lassan* stb.) mind szabadok; a *bebarangol* igének pedig minden esetben kötelező tárgya van: *bebarangol valamit*. Az ilyen igék bővítménykörében tehát mindig egyetlen struktúra működik. Az igéknek igen nagy része azonban nem ilyen. A *bedől* ige esetében például azt látjuk, hogy ha *hová?* kérdésre felelő határozója van (pl. *bedől az árokba*), akkor nem lehet *-nak*, *-nek* ragos határozója, ha pedig *-nak*, *-nek* ragos határozója van (pl. *bedől a rémhíreknek*), akkor nem lehet *hová?* kérdésre felelő bővítménye. Azt mondhatjuk hát, hogy a *bedől* ige bővítménykörében e g y n é l t ö b b s t r u k t ú r a működik, amelyek kölcsönösen kizárják s ezzel egyben kölcsönösen fel is tételezik egymást. A magyarban némelyik igen bonyolult szemantikájú ige bővítménykörében 20—25 struktúra is működik. A z e g y e s s t r u k t ú r á k m e g k ü l ö n b ö z t e t é s é b e n r e l e v á n s b ő v í t m é n y e k e t n e v e z h e t j ü k s z é l e s é r t e l e m b e n v o n z a t o k n a k (ide értve az alanyt és a tárgyat is). Minden vonzat csak mint egy adott igei struktúra releváns jegye lehet vonzat.

Kérdés most már, hogy milyen úton ismerhetjük fel az egyes igék különböző struktúráit, azaz hogyan állapíthatjuk meg vonzatait.

Vizsgálataim arra az eredményre vezettek, hogy az ige tranzitívitásnak nevezett tulajdonsága az a legfőbb elv, amely szerint az igei struktúrák elkülönülnek egymástól.

* L. a 361. lapon levő lapalji jegyzetet.

Tranzitivitáson általában az ige tárgy al való bővíthetőségét értjük. A tárgynak ilyenfajta kiemelése a bővítmények köréből sok tekintetben indokolt. Az igehez való kötődése a tárgynak a legszorosabb, a tárgynak centrális helyzete van az igei bővítmények egymás közötti viszonylataiban is — amint a nyelvtan kutatói közül ezt már többen megállapították. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ige határozói bővítményeinek egy része (éspe-dig éppen a vonzatok) a tárgyhoz hasonló módon kapcsolódnak az igehez; sokuk transzformációs viszonyban is áll a tárgy al. Például: a *vágyik vmire, vitázik vmin, aggódik vkiért, foglalkozik vmivel* kapcsolatokban a határozó a tárgyhoz hasonlóan a cselekvés objektumát jelöli. — Transzformációs összefüggésben van a tárgy és a határozó (vonzat) az alábbi példákban:

*az agyagot golyóvá formálja →
golyót formál az agyagból
zavarja őt a munkában →
zavarja az ő munkáját
titkárnőnek alkalmaz vkit →
titkárnőt alkalmaz stb.*

Az irányulás mozzanatának kifejezésében rokonok a tárggyal a igeikötőktől meghatározott bővítmények is, például *beleesik vmibe, rálép vmire kihull vmiből* stb., valamint azok az irányulást kifejező bővítmények, amelyek igeikötő nélküli, de igeikötős igével váltogatható igék mellett állnak, pl. *a székre áll — feláll a székre, az árokba esett — beleesett az árokba*, stb. Szélső eset, amikor valamely ige igeikötő nélkül csakis egy meghatározott bővítménnyel együtt fordulhat elő, pl. *vkire bukkan, vmire heveredik* stb.

Ezzel a még csak vázlatosnak sem nevezhető felsorolással arra akartam utalni, hogy a tárgyon kívül az igeinek még sokféle kötött bővítménye lehet, s ez indokolná vagy a tranzitivitás fogalmának kibővítését, vagy egy új fogalom megalkotását egy olyan jelenségre, amely a valóságban létezik.

Az ilyen tág értelemben vett tranzitivitás alapján most már néhány pontban összefoglalhatjuk, hogyan ismerhetjük fel az egy-egy ige bővítménykörén belül működő különböző struktúrákat.

a) Ha az igeinek tárgya van, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *ír levelet*.

b) Ha az ige bővítménykörében olyan határozó van, amely a *kire, mire irányul a cselekvés? ki, mi a cselekvés objektuma?* kérdésre felelő alanyesetű szó megfelelője, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *Haragszik rá*.

c) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige valamely bővítménye az egyik esetben kötelező, a másikban nem kötelező vagy tilos. Az *alkot* ige-nek például mindkét alábbi esetben van tárgya:

- I. *A művész szobrot alkot*
- II. *A sok fa erdőt alkot,*

de az I. esetben a tárgy nem kötelező, mivel *A művész alkot* mondat tárgy nélkül is helyes magyar mondat, a II. esetben viszont kötelező a tárgy. Itt tehát az *alkot* igeinek két különböző struktúrájával van dolgunk:

- I. *alkot* (+ -t)
 II. *alkot* + -t

Más példa: az *alábbhagy* ige esetében a *-val, -vel* ragos határozó kötelező, illetőleg tiltott volta által különböztethetjük meg az ige két struktúráját:

- I. *alábbhagy* — — — (*alábbhagy a láz*)
 II. *alábbhagy* + *-val, -vel* (*alábbhagy követeléssel*)

d) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az egyik esetben az ige tárgya és valamely határozója között transzformációs viszony van, a másik esetben viszont nincs. Ilyen alapon választhatjuk el egymástól például az *ad* ige két alábbi struktúráját:

- I. *Ad almát a gyerekeknek* → *ad az almából a gyerekeknek*
 II. *Ad hangversenyt az úttörőknek* ≠ *ad a hangversenyből az úttörőknek*

e) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige az egyik esetben felcserélhető valamely igekötős változatával, a másik esetben viszont nem. Más és más például az *áll* ige alábbi két struktúrája:

- I. *Pista a székre áll* → *Pista a székre rááll*
 II. *A megállapítás Pistára áll* ≠ *a megállapítás Pistára rááll*

A bonyolultabb struktúrájú igéknél a szembenállások közül egyszerre több is megvan, illetőleg több kombinálódik. Összhatásuk adja ki az ige struktúráit és egyben vonzatait.

Néhány szót kell szólnunk az *alanyról* is mint struktúrameghatározó tényezőről. Az alany is lehet kötelező vagy tiltott, esetleg fakultatív. Bár nagyon kevés alanytalan igénk van (pl. *bealkonyodik, esteledik, reggeledik* stb.), de ez a néhány ige mint típus mégis szemben áll az alanyos igék típusával. — Az alanyt transzformációs összefüggések fűzik össze az ige tárgyával és vonzataival. Gondoljunk az aktív-passzív transzformációra, vagy az ilyen összefüggésekre:

munkájával elősegíti a fejlődést →
munkája elősegíti a fejlődést
barátkozik vki vkivel →
barátkozik vki és vki
faluból átalakul várossá →
a falu átalakul várossá stb.

Fontos kísérői az igei struktúráknak az alany szemantikai jegyei. Ez azonban ugyanúgy vonatkozik a tárgyra és a határozói vonzatokra is. A struktúrák grammatikai jegyeinek leírása mindig csak a váza, a gerince annak, amit valamely ige mai nyelvi életéről elmondhatunk. Ha az így kapott képet finomítani akarjuk, akkor elsősorban *szemantikai, továbbá szófajji és szórendi* oldalról kell tovább vizsgálnunk az igei struktúrákat.

Tapasztalataim szerint egy-egy ige struktúrái és jelentései nagy mértékben harmonizálnak, többé-kevésbé fedik egymást. A pusztán strukturális, azaz bizonyos bővítmények kötelező, tiltott, illetőleg fakultatív voltára figyelő

elemzés azonban, amint láttam nem elegendő ahhoz, hogy egy olyan fontos szemantikai jelenséget, mint a jelentésátvitel, megragadjon. Pusztán a struktúrát elemezve nem találunk különbséget az ilyen szerkezetek között, mint

*a tehén tejet ad gazdájának és
a nevelés gondot ad a tanárnak,
a kertész ápolja virágait és
az intézmény ápolja hagyományait stb.*

De előfordul az is, hogy kizárólag szemantikai jelenségnek, különbségnek hiszünk valamit, amiről a gondosabb elemzés kimutatja, hogy elsősorban strukturális jelenség vagy az is.

*A becsúszik a cédula a fiókba
és a becsúszik a hiba a dolgozatba*

szerkezetek különbözősége például hajlandók lennének csupán az alany és a határozó jelentéstípusának tulajdonítani, holott a két szerkezetet az is megkülönbözteti egymástól, hogy a konkrét helyváltoztatást jelentő szerkezet egy fakultatív *-n* ragos határozóval bővíthet (*becsúszik a cédula a résen a fiókba*), a másik pedig nem. A strukturális elemzésnek ezért, vélekedésem szerint, meg kell előznie a szemantikai vizsgálatot.

*

Az elmondottak illusztrálására a következőkben bemutatom egy közepesen bonyolult ige, az *átnéz* ige struktúráinak elemzését, majd egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-típusait.

Az *átnéz* ige bővítménykörében a következő struktúrák különülnek el egymástól:

- I. *átnéz* + *-n* v. *alatt, fölött, között* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a kerítésen udvarából a szomszéd kertbe.*
- II. *átnéz* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a toronyból a szomszéd faluba.*
- III. *átnéz* + *-n*
Pl. *Átnéz az átlátszó papíron.*
- IV. *átnéz* + *vhova* v. *-hoz, -hez, -höz*
Pl. *Átnéz a szomszédba, rokonaihoz.*
- V. *átnéz* + *-t*
Pl. *Átnézi a bélyeggyűjteményt.*

Az ÉrtSz. az *átnéz* igének 7 jelentését különbözteti meg. Ezek közül nálam 3 egybevonódott:

1. *Átnézi a bélyeggyűjteményt, a könyveit*
2. *Átnézi a dolgozatokat, a jegyzeteit*
3. *Átnézi a terepet, a mezőt*

A többi szerkezeteket mindkét elemzés különválasztja.

Nagyobb tömegű ige vonzatstruktúráinak átvizsgálása után alkalmunk nyílik arra is, hogy összeállítsuk egy-egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-

típusait, ezúttal függetlenül attól, hogy a típusok közül egy-egy konkrét ige bővítménykörében hány és melyik működik.

Az *át-* igekötős igék körében például az alábbi vonzatstruktúrákat találtam:

-
- 1.* -n (alatt, fölött, között) + *vhonnan* + *vhova*
 *Első helyen a tárgyat (-t), második helyen a kötött (kötelező és fakultatív) határozókat említem.
 Pl. *Átkel a tengeren Európából Amerikába.*
-
2. -t -n (alatt, fölött, között) + *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Átviszi a zsákokat a hídon a jobb partról a bal partra.*
-
3. *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Átlapoz az ötödik lapról a tizedikre.*
-
4. *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Áthelyezi a tanárt vidékről a fővárosba.*
-
5. -n (alatt, fölött, között)
 Pl. *Átfér a nyíláson.*
-
6. -n (alatt, fölött, között)
 Pl. *Áthúzza a szálát a vásznon.*
-
7. -ból, -ből + -ba, -be
 Pl. *Átöltözik ünneplőből munkaruhába.*
-
8. -ból, -ből + -ba, -be
 Pl. *Áthúzza a dunnát a rózsaszín huzatból a fehérbe.*
-
9. -ról, -ről + -ra, -re
 Pl. *Átöröklődik apáról fiúra.*
-
10. -ról, -ről + -ra, -re
 Pl. *Átruhazza a jogot a szerzőről a kiadóra.*
-
11. -n (alatt, fölött, között) + -nak, -nek
 Pl. *Átadja a csomagot a kerítésen a társának.*
-
12. -nak, -nek
 Pl. *Átadja a hatalmat utódjának.*
-
13. -n (alatt, fölött, között) + -tól, -től
 Pl. *Átveszi a csomagot a kerítésen a társától.*
-

- I. *bedŕl + -n + vhonean + vnova*
 (stream on through } from } (into)
                           sthing } swhere } swhere
 E.g. Smoie streams in through the window from the street into the room.
- II. *bedŕl + vnova*
 (fall into)
 E.g. The tree falls into the ditch.
- III. *bedŕl + 0*
 (fall in)
 E.g. The wall of the house falls in.
- IV. *bedŕl + -nak, -nek*
 E.g. He falls for alarming rumours.

What we call government, in a broad sense, is the structure, including the object and even the subject, relevant in the distinction of the various structures.

The main principle governing the discrimination of various structures is transitivity. It would be, however, advisable to extend the concept of transitivity to cover, or to create a new concept that would include, verbs requiring an object or adverbial adjunct.

The method for recognizing structures and governments.

The structural analysis of verbs has to be supplemented by further enquiries into the field of semantics, form classes and word order.

ILONA H. MOLNÁR